

ՀԱՅԿԱՐԱՄ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

**ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԻԿ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՓՈԽՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԴԻՆԱՍՏԻԱՅԻ ՕՐՈՔ**

Հոդվածում հելլենիստական ազդեցության լույսի ներքո քննվում է Մեծ Հայքի թագավորությունում Ք. ա. II-I դարերում հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների փոխհարաբերությունների խնդիրը: Վերակազմավորվող նոր պետական ապարատում մեծ դեր է հատկացվել տվյալ փոխհարաբերություններին, քանի որ դրանք ունակ էին օգտագործելով արտաքին ազդեցությունները զարգացնել բուն հայ էթնոսին պատկանող ավանդույթները, ինչը իր հերթին ավելի ամրապնդեց Արտաշեսյան պետության ինքնուրույնությունը:

Ցույց է տրվում այդ հարաբերությունների ընդհանուր պատմական աստիճանական զարգացման օրինաչափություններից տարբերվող բնույթը: Ուսումնասիրվում է Արտաշես Ա-ի գահակալումից սկսված ժամանակի ոգուն համապատասխան թագավորական իշխանության բացարձակեցման ջանքերը և դրա հետևանքները վերոհիշյալ հարաբերություններում: Այդ գործընթացի բարձրակետ է դառնում ապրող արքայի աստվածացումը: Ներկայացվում է դրա նշանակությունը պետական գաղափարաբանության տեսակետից, ինչպես նաև պատճառները ու դերը կախված քաղաքական և ռազմական հզորության աստիճանից:

***Բանալի բառեր՝** հելլենիստական, միապետ, բազմաստվածություն, քրմապետ, դինաստիա, թագավորական նախնիների պաշտամունք, պաշտամունքային կենտրոն, կենտրոնական թագավորական իշխանություն, ապրող արքայի աստվածացում, պետական գաղափարաբանություն:*

Մեծ Հայքում Արտաշեսյանների օրոք հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությունը վեր է հանում համաշխարհային պատմական շրջադարձային նշանակության իրադարձությունների ազդեցությունը հայ ժողովրդի ներքին կյանքում: Հելլենիստական դարաշրջանի խարիզմատիկ արքաների քաղաքականության արդյունքում, տվյալ հարաբերություններում դրսևորվում էին զարգացման առանձնահատուկ որոշակի դրվագներ: Տվյալ տեսակետից, Ք. ա. II-դարում վերակազմավորված հայոց պետական ապարատի իշխանական մարմինների դասավորվածության և դիրքի համար ուսումնասիրվող խնդիրն ունի հարացուցային նշանակություն: Արտաշեսյան թագավորության ժամանակաշրջանը տարբեր մասնագետների կողմից ենթարկվել է բազմակողմանի

տնտեսական հիմնական հասարակական դասերից մեկի պատասխանատվությունը⁴:

Գահակալությունը օրինականացնելու քայլ էր նաև Արտաշես Ա-ի կողմից իրեն Երվանդունիների ժառանգ հայտարարելը, ինչի մասին վկայում են նաև նրա թողած արձանագրությունները⁵: Նկատենք, որ Մովսես Խորենացին «Արշակունի» է համարում ինչպես ներկայիս պատմագիտության մեջ ճանաչված վերջին Երվանդունիներին, այնպես էլ Արտաշեսյաններին և Արշակունիներին: Այս իմաստով, խորենացիական ընկալմամբ, Արտաշեսը ևս կարող է համարվել Երվանդունիների շառավիղ: 1964 թ. Ջանգեզուրից գտնված արամեերեն արձանագրությունում նա իրեն կոչում է. «Արտաշես արքա Երվանդական, Բարի որդի Զարեհի»⁶: Իր տիտղոսաշարը Արտաշես Ա-ը կազմում է ըստ Աքեմենյան պաշտոնական կանոնի, որը նույնպես վերջանում էր արքայի հոր անվան և դինաստիայի պատկանելիության հիշատակությամբ⁷: Սակայն, այդ ամենով հանդերձ, Արտաշեսի «Բարի» պատվատիտղոսը, որը թարգմանվում է նաև որպես բարեպաշտ⁸, ուներ հելլենիստական բնույթ և նման էր Եվսեբիոս (Էսսեթից-բարեպաշտ) կոչումին: Այդ կոչումը, հնարավոր է, որ նա ստացել էր պաշտամունքային վայրերի շինարարության համար, ինչի մասին վկայություն կա Մովսես Խորենացու կողմից և հոգևոր դասի հետ լավ փոխհարաբերությունների շնորհիվ: Տվյալ կոչումը կրոնի հետ առնչվող նշանակություն ուներ և դրա շնորհումն էլ հենց կրոնական պաշտոնյաների միջոցով պետք է կատարվեր նոր դինաստիայի հիմնադրի վարկը ժողովրդի առաջ ավելի բարձրացնելու համար: Ըստ Գ. Սարգսյանի, Արտաշես Ա-ը «Բարի» կամ «բարեպաշտ» տիտղոսը հնարավոր է, որ ստացած լիներ թագավորական նախնիների պաշտամունքի հաստատման համար⁹:

Հելլենիստական դարաշրջանում թագավորական նախնիների պաշտամունքը տարածված երևույթ էր: Սելևկյանների տերությունում, որից Մեծ Հայքի թագավորությունը ամենից շատն էր ազդեցություն կրել, թագավորական նախնիների

⁴ Տե՛ս **Պետրոսյան Ս.**, *Հայոց երեք արքայազունների հասարակական ֆունկցիաների մասին*, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ գիտ. աշխատություններ, III, Գյումրի, 2000, էջ 57:

⁵ Տե՛ս **Տիրացյան Գ.**, *Արտաշես Ա-ի արամեատառ նորագյուտ արձանագրությունը*, Հ ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, թ. 10, Երևան, 1957, էջ 107:

⁶ Նույն տեղում էջ 107, **Տիրացյան Գ.**, *Արտաշես Ա-ի ևս մեկ նորագյուտ արամեական արձանագրություն*, ՊԲՀ, թ., Երևան, 1977, էջ 4254-259, **Периханян А. Г.**, *Арамейская надпись из Зангезура. Некоторые вопросы среднеиранской диалектологии*, ՊԲՀ, թ. 4, Երևան, 1965, էջ 108, **Կարախանյան Գ.**, *Արամեերեն նորահայտ երկու արձանագրություններ*, ՊԲՀ, թ. 3, Երևան, 1971, էջ 274-276:

⁷ Տե՛ս **Хачатрян Ж.**, *Отражение Ахеменидских традиций в эллинистическом и позднеантичном периодах*, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ գիտ. աշխատություններ, III, Գյումրի, 2000, էջ 42, **Soudavar A.**, *Iranian complexities. A Study in Achaemenid, Avestan and Sasanian controversies*, Houston, 2018, p. 31, **Bottero J.**, **Herrenschmidt C.**, *Ancestor of the West. Writing, Reasoning and Religion in Mesopotamia, Elam and Greece*, Chicago, 2000, p. 117.

⁸ Տե՛ս **Քոչարյան Գ.**, *Արտաշես Ա Բարին որպես հզոր պետականության կերտող (Կերպարային դիմանկարի վերականգնման փորձ)*, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ գիտ աշխատություններ, III, Գյումրի, 2000, էջ 27:

⁹ Տե՛ս **Սարգսյան Գ. Խ.**, *Հայաստանի պետական կարգը հելլենիստական դարաշրջանում*, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Երևան, 1971, էջ 670:

պաշտամունքը սկսվել էր Անտիոքոս Ա-ի ժամանակվանից: Անտիոքոս Ա-ը Պերգամոնի արքայազն Փիլիտերոսից ստանալով իր հոր՝ Սելևկիոս Ա-ի դիափոխին, տաճար կառուցեց և ամփոփեց այն այնտեղ¹⁰: Սելևկյանների տերությունում հատուկ քրմեր էին նշանակված արքայական նախնիների և ապրող արքաների պաշտամունքի համար¹¹: Սակայն Մեծ Հայքում թագավորական նախնիների պաշտամունքը ոչ թե հելլենիստական ազդեցության արդյունքում էր սկզբնավորվել Արտաշես Ա-ի կողմից, այլ այն գոյություն ուներ թե՛ արտաշեսյաններին նախորդած Երվանդունիների օրոք և թե՛ Վանի թագավորության ժամանակ¹²: Արտաշեսյանների օրոք թագավորական նախնիների պաշտամունքի մասին վկայում է Մովսես Խորենացուց մեջբերված ներքոհիշյալ հատվածը նրանց կուռքերը Արտաշատ տեղափոխելու մասին: Դրա մասին կարող են վկայել են նաև Վասպուրականում, Բագրևանդում ու Արշարունիքում կառուցված Զարեհավան և Աղիովտում ու Վանանդում կառուցված Զարիշատ քաղաքները, որոնք, ըստ տարածում գտած տեսակետի, հիմնել է Արտաշես Ա-ն իր հոր՝ Զարեհի անվամբ¹³:

Երվանդ Դ-ն արդեն իսկ նոր մայրաքաղաքի կառուցմամբ առանձնացրել էր հոգևոր-պաշտամունքային կենտրոնը Բագարանում, իսկ թագավորական իշխանության կենտրոնը՝ Երվանդաշատ մայրաքաղաքում: Հելլենիստական երկրներում նույնպես ընդհանուր առմամբ կրոնական գլխավոր կենտրոնները կառուցվում էին առաձին վայրերում¹⁴: Սակայն Արտաշես Ա-ն Արտաշատ մայրաքաղաքը կառուցելիս «կանգնեց ի նմա մեհեան, և փոխեց ի նա ի Բագարանե զպատկերն Արտեմիդեայ և զամենայն կուռս հայրենիս. բայց զԱպոդոնի պատկերն արտաքոյ քաղաքին կանգնեց հուպ ի ճանապարհն»¹⁵: Թագավորական նախնիների և աստվածների արձանների միևնույն տաճարում տեղադրումը փաստում է դրանց՝ պետական կրոնի կարևոր մասը հանդիսանալու հանգամանքը¹⁶: Արտաշատ քաղաքի հնագիտական պեղումները ևս հաստատեցին այս հիշատակությունը: Պաշտամունքային համալիրը կառուցված է եղել վեցերորդ բլրի վրա, ներկայիս Խոր Վիրապի վանքի տեղում, որի բարձրությունը 50 մ է: Քաղաքը կառուցված էր ըստ ժամանակի հելլենիստական պետական կարգերի, և հետաքրքրական է այն փաստը, որ թագավորական պալատը,

¹⁰ Տե՛ս Appian, *Roman History*, vol. II, (Edeted by Page T. E., translated by White H.) London, 1962, p. 227.

¹¹ Տե՛ս Бикерман Э., *Государство Селевкидов*, Москва, 1985, с. 331-332.

¹² Տե՛ս Հացունի Վ., *Պատմություն հին հայ տարազին*, Վենետիկ, 1923, էջ 20, **Հակոբյան Հ.**, *Հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների փոխհարաբերությունը Հայաստանում Երվանդական ժամանակաշրջանում* (Ք. ա. IV-III դարեր), ՄՄՀ Լրատու, թ. 2, Երևան, 2019, էջ 44-45:

¹³ Տե՛ս Սարգսյան Գ. Խ., *Քաղաքը հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանում*, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Երևան, 1971, էջ 657, **Саркисян Г. Х.**, *Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских обшин*, Москва, 1960, с. 43:

¹⁴ Տե՛ս Խաչատրյան Ժ. Դ., *Հայաստանի անտիկ շրջանի քաղաքներն ու քաղաքաշինությունն*՝ ըստ Մովսես Խորենացու, ՊԲՀ, թ 1-2, Երևան, 1998, էջ 182:

¹⁵ Մովսես Խորենացի, *Պատմություն Հայոց*, էջ 177:

¹⁶ Տե՛ս Պետրոսյան Լ., *Դիցական գլխավոր եղյակը Երվանդական և Արտաշեսյան Հայաստանում*, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ գիտ աշխատություններ, XV, Գյումրի, 2012, էջ 25:

վարչական շինությունները կառուցվել էին 70 մ բարձրությամբ երկրորդ բլրի վրա, և նույնիսկ դրանով շեշտվում էր թագավորական իշխանության գերակայությունը կրոնական համակարգի վրա¹⁷: Ավելին, Բագարանից Արտաշատ պաշտամունքային կենտրոնի տեղափոխման մասին կարող է վկայել Արտաշատից գտնված կրոնական նշանակության ուրարտական կնիքը¹⁸: Հայտնի է, որ Բագարան կրոնական կենտրոնը տեղափոխվել էր Արմավիրից, որը ժամանակի նույն ուրարտական Արգիշտիխինիլի քաղաքն էր, իսկ դրանում գործում էր Խալդիի տաճարը: Կրոնական կենտրոնը մի տեղից մյուսը տեղափոխվելուց տարվում էին թե՛ աստվածների արձանները և թե՛ պաշտամունքի ժամանակ օգտագործվող այլ առարկաները: Եղած փաստերը մեզ թույլ են տալիս ենթադրել, որ թե՛ Երվանդունիների և թե՛ Արտաշեսյանների օրոք հարատևել են ուրարտական պաշտամունքային որոշակի տարրեր:

Հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների կենտրոնների առանձնացումն իրարից արդեն իսկ այդ իշխանությունների հարաբերությունների զարգացման նոր աստիճան էր ցույց տալիս: Հարց է ծագում, թե ի՞նչու էր Արտաշեսի ժամանակ այդ հարաբերությունների ոլորտում հետադարձ քայլ կատարվում: Հարցին պատասխանելու համարկարևոր է հաշվի առնել, որ հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների փոխհարաբերությունները կրում են պատմական աստիճանական զարգացման օրինաչափություններից մի փոքր տարբերվող բնույթ: Միննույն աշխարհագրական տարածքում, միննույն էթնոսի ներկայացուցիչները իշխանական և վարչական կտրուկ փոփոխությունների դեպքում կարող են նորից անցնել այդ հարաբերությունների որոշակի փուլեր: Արտաշեսը Ա-ի կողմից սկզբնավորված նոր արքայական հարստությունը պետք էր նոր իրադրությունում վերաձևավորեր աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների փոխհարաբերությունները: Արտաշես Ա-ի գլխավոր խնդիրը գերկենտրոնացված պետության ստեղծումն էր, ինչին էր ուղղված նաև հոգևոր կենտրոնի «վերադարձը» մայրաքաղաք:

Հետաքրքրական է, որ պատերազմի ժամանակ կողմնակալության պատասխանատու արքայազներից մեկի բարդ իրադրությունում հայտնվելու պարագայում օգնության էին շտապում մնացած բոլոր արքայազունները, այդ թվում նաև քրմապետի պաշտոնը կատարողը¹⁹: Արտաշես Ա-ի օրոք հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների համատեղ գործակցությամբ ծաղկում էին ապրում արվեստը և գիտությունը, որի արդյունքում կազմվում է հայկական նոր տոմարը, որը սկսվում է գործածվել երկրում օտարերկրյա տոմարի փոխարեն²⁰: Այդ ժամանակ քրմական դասը համարվում էր գրի,

¹⁷ Տե՛ս **Хачатрян Ж.**, *Архивы столицы древней Армении-Арташата*, Ереван, 2008, с. 8-9.

¹⁸ Տե՛ս **Առաքելյան Բ. Ն.**, *Հին Արտաշատ*, Երևան, 1975, էջ 15:

¹⁹ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, *Պատմութիւն Հայոց*, էջ 184:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 188:

վեց թագավորական իշխանության հաղթանակը²⁵։ Արդյունքում սահմանափակվեց մանր իշխանությունների հզորությունը, և բոլորը վերածվեցին միապետի անվերապահ ենթակաների, և Արտաշեսյան միապետական իշխանությունը դարձավ բացարձակ²⁶։ Արտաշեսյան արքաների դիրքի բարձրացման շարունակական այդ ջանքերը և դրան գումարած Տիգրան Մեծի հսկայական նվաճումները հանգեցրին նրան, որ նա արդեն իր պատվին նվիրված Տիգրանակերտի կառուցումից հետո կարողանում էր հրաման արձակել Մեծ Հայքի ժողովրդի մեծամեծերին՝ իրենց ունեցվածքով հանդերձ տեղափոխվել նոր մայրաքաղաք, հակառակ դեպքում կբռնագանձվեր մայրաքաղաք չտեղափոխված նրանց ունեցվածքը²⁶։ Տիգրան Բ-ի իշխանությունը տարածվում էր իր ենթակայության տակ եղողների անձի, մարմնի և ազատության վրա։ Պլուտարքոսի խոսքերով, Տիգրան Բ-ին ենթակա թագավորներից յուրաքանչյուրը «տիրոջ տրամադրությանն էր հանձնում նաև իր ազատությունը և պատրաստակամությունն հայտնում ամեն ինչ տանել, հանդուրժել առանց առարկության»²⁷։ Այդ պատճառով Ստրաբոնը հայերի վերաբերմունքը արքայի նկատմամբ բնորոշել է տերմինով, որը միաժամանակ նշանակում էր և՛ ծառայել, և՛ պաշտել²⁸։ Փաստորեն Տիգրան Բ-ն իր տերության սահմաններում հասել էր անսահմանափակ իշխանության և դրան գումարված մեծամեծ գործերը հեշտացնում էին նրա աստվածացման գործընթացը։

Տիգրան Մեծի աստվածացման գործընթացում լուրջ դեր է կատարել Սիրիայի գահին բազմելու հրավերը և այդտեղ նրա 14 տարվա խաղաղ գահակալության հաստատումը²⁹։ Բազմելով Սելևկյան գահին, Տիգրան Բ-ին պետք է փոխանցվեին այն պատիվները, որոնք տրվում էին Սելևկյան արքաներին, այդ գործում կարևոր դեր ուներ նաև տվյալ երկրի հոգևոր դասը։ Բացի այդ, Տիգրան Բ-ին էր փոխանցվել պարթևական «արքայից արքա» տիտղոսը³⁰, որը, բացի իր տիրապետության տակ այլ արքաներ ունենալու իմաստից, ուներ ավելի խորը նշանակություն։ Ըստ Ա. Ստեփանյանի, այդ տիտղոսը ստեղծված էր սեմական լեզվական կարծրատիպի համաձայն, որի դեպքում նմանատիպ կրկնությունը տալիս էր գերադրական

²⁵ Տե՛ս Մանասեթյան Ռ. Լ., *Թագավորական իշխանության հաստատության զարգացման առանձնահատկությունները Արտաշեսյանների օրոք (թագավորը և ավագանին)*, ԼՀԳ, թ. 1, Երևան, 1999, էջ 79։

²⁶ Տե՛ս Կրկյաշարյան Ս., *Թագավորական իշխանությունը Հին Հայաստանում*, Բանբեր Երևանի համալսարանի, թ. 1, Երևան, 1970, էջ 166։

²⁶ Տե՛ս Appian, *Roman History*, Volume II, (translated by White H., edeted by Page T.), London, 1962, p. 399.

²⁷ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա. Հնագույն ժամանակներից մինչև Ք. Հ. 298

(կազմողներ՝ Պ. Հովհաննիսյան, Ա. Մովսիսյան), հատոր 1, Երևան, 2007, էջ 325։

²⁸ Տե՛ս Մանասեթյան Ռ. Լ., *Հին Հայաստանի քաղաքական և գաղափարաբանական զարգացման հիմնահարցերը. Թագավորական իշխանություն, միջազգային հարաբերություններ, պետական գաղափարաբանություն (մ. թ. ա. 1-ին դ. -մ. թ. 4-րդ դ.)*, ատենախոսություն, Երևան, 1998, էջ 21։

²⁹ Տե՛ս Հակոբյան Հ., *Հայոց պատերազմները և ռազմարվեստը*, Երևան, 2013, էջ 40-41։

³⁰ Տե՛ս Պտուկեան Ջ., *Տիգրան Մեծի պղնձեայ դրամներու դրամագիտ մը և Արտաշեսյան հարստութեան դրամագիտ մը*, Լոս Անճելըս, 1991, էջ 25։

նշանակություն, ինչպիսին էր, օրինակ՝ երբայական «սրբություն սրբոց», որ նշանակում էր ամենասուրբ: Այդ կերպով «արքայից արքան» բարձրացվելով տվյալ հասկացության բարձրակետին, սրբազնացվում էր և կապի մեջ էր մտնում աստվածության հետ³¹: Հելլենիստական երկրներում գործում էր մի օրինաչափություն, ըստ որի նախ սահմանվում էր թագավորական դինաստիայի պաշտամունք, ապա որոշ ժամանակ անց, հատկապես նոր միապետի իշխանության հզորացման պարագայում, այդ պաշտամունքը վերաճում էր տվյալ ժամանակ գահակալող արքայի պաշտամունքի³²: Հարկ է նկատել, որ նույնիսկ թագավորի մահացած նախնիների աստվածացման ժամանակ գահակալող թագավորին վերագրվում էր աստվածային ծագում:

Տիգրան Բ-ի աստվածացման համար կար մեկ այլ լուրջ պատճառ, որը կապված էր թե՛ բուն հայկական տարածքում և թե՛ նվաճված տարածքներում բազմազգ բնակչության գոյությամբ: Մինչև Տիգրան Բ-ն Արտաշեսյան արքաները ղեկավարում էին հիմնականում մոնոթեոնիկ բնակչության: Տիգրան Բ-ի գահակալության ժամանակ ռազմական արշավանքների արդյունքում Մեծ Հայք են բերվում մեծ թվով ռազմագերիներ, որոնց միջոցով լուծվում էր նորակառույց քաղաքների մարդկային ռեսուրսի խնդիրը: Միայն նոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտի համար Կիլիկիայից, Կապադովկիայից և Սիրիայից տեղափոխվեցին 300000 հույներ և հելլենականացված այլազգիներ³³: Արդյունքում տերության մեջ հայտնվեց տարբեր լեզուներով, ավանդույթներով, քաղաքակրթական զարգացման աստիճանի և կրոնի պատկանող բազմազգ բնակչություն:

Տերությունը միասնական, ամուր կառույցի վերածելու համար բավական չէր միայն ռազմական ուժը, անհրաժեշտ էր նաև տնտեսական, վարչական, մշակութային, գաղափարական և կրոնական միասնական համակարգի ստեղծում: Այդ համակարգի ստեղծման ջանքերի արդյունքն էին հանդիսանում տերությունում հելլենիզմի զարգացման փորձերը: Մակայն հունական աստվածների ներմուծումը և դրանց սինկրետիզմը տեղական աստվածների հետ չտվեցին սպասված արդյունքը՝ մնալով իշխող դասակարգի շրջանակներում³⁴: Մեծ Հայք տեղափոխված այլազգիները ապրում էին իրենց համայնքներով և նվաճված երկրների ազգաբնակչության նման պաշտում իրենց՝ միմյանցից տարբեր աստվածներին:

Բազմաստվածության պարագայում չկար կրոնափոխության միտում: Ուստի անհրաժեշտ էր համընդհանուր մի պաշտամունքի սկզբնավորում, որը պետք է կատարվեր բոլորի կողմից, և նման պաշտամունք հանդիսացավ գահակալող արքայի

³¹ Տե՛ս Ստեփանյան Ա., Պատմության կերպափոխությունները Մեծ Հայքում. Արտաշեսյան դարաշրջան, Գիրք Ա, Երևան, 2012, էջ 80:

³² Տե՛ս Կրկյաշարյան Ս. Մ., Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ. թ. ա. VI-մ. թ. IV դդ.), Երևան, 2005, էջ 127:

³³ Տե՛ս Լեո, Երկերի ժողովածու, հատոր Ա, Երևան, 1966, էջ 303:

³⁴ Տե՛ս Третьякова П. Н., Монгайт А. Л., Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР, Москва, 1956, с.455, Խաչատրյան Շ., Մեծն Արտաշես Առաջին՝ աշխարհակալ արքա հայոց, Էջմիածին, թ. Դ, Էջմիածին, 2014, էջ 49:

աստվածացումը: Կրոնական նման համակարգի ավելի հանգամանալից փաստարկված օրինակ մեզ համար հանդիսանում է առաջին դարի Հռոմեական կայսրությունը: Առաջին դարում ողջ կայսրության տարածքում ապրող ազգաբնակչությունը կարող էր պաշտել այն աստվածներին, որոնց ցանկանում էր, եթե այդ պաշտամունքը չէր հակասում որոշակի նորմերի, իսկ կայսրի պաշտամունքը պարտադիր էր բոլորի համար: Հենց կայսրի պաշտամունքով էր որոշվում՝ անձը հավատարիմ էր երկրին, թե ոչ³⁵:

Մովսես Խորենացին վկայում է, որ Տիգրան Բ-ի կառուցած շատ քաղաքների հետ մեկտեղ, նույնիսկ դրանցից ավելի վաղ, առաջին հերթին կառուցվել են տաճարներ, բերվել են հունական աստվածներ, քրմեր ու հաստատվել են պաշտամունքային կարգեր³⁶: Երկիր բերված հունական աստվածների արձանները, որպես ավար, արքայի կատարած հաղթանակների նշաններ էին և աշխարհակալության արդյունք ու ապացույց³⁷: Այդ աստվածներից Աֆրոդիտեի արձանը «իբրև Հերակլեայ տարփաւորի, առ նորին պատկերին Հերակլեայ հրամայեաց կանգնել յաշտից տեղիսն»³⁸: Աֆրոդիտեի արձանը Տիգրանի հրամանով Աշտիշատ բերելու հանգամանքը անտրամաբանական է դարձնում Հերակլեայի արձանը նույն տեղը բերելու համար Վահուինների քրմությունից և նրանց պատկանող հողատարածքներից զրկելը: Ըստ երևույթին, այդ հատվածը օտար արժեքները ներմուծելու կողմնակիցների և տեղական պահպանողական հոսանքների հակասության արձագանքն է: Արքայի և քրմական տոհմի մեջ ծագած հակասության պատճառը կարող էր հանդիսանալ ոչ թե Վահուինների կրոնական հարցերում կատարած ինքնուրույն որոշումը, այլ հենց այդ տոհմի համար նոր և չընդունված գահակալող արքայի պաշտամունքը: Դրա արդյունքում Վահուիններին փոխարինում են հունական քրմեր, որոնք վաղուց իրականացնում էին ապրող արքայի պաշտամունք: Հույն քրմերին Հայաստան բերելը կարող էր ունենալ նաև արշավանքների արդյունքում բերված հույն և հելլենականացված մեծաթիվ ազգաբնակչությանը նոր երկրի հետ կապելու նպատակ: Հունական քրմության հովանավորությամբ Արտաշեսյան գահակալը բնակչության վերոհիշյալ լայն զանգվածի համար հանդես կգար ոչ թե իբրև մի բարբարոս տիրակալ, այլ իբրև հելլենասեր (ինչի արդյունքը տեսնում ենք Արտաշեսյան դրամների գրություններում)³⁹ և հելլենիստական օրինավոր միապետ: Մելիկյան արքաների նման Արտաշեսյան արքաներն իրենք էին նշանակում քրմապետեր⁴⁰, հողեր նվիրում տաճարներին և հարկ եղած պարագայում նույնիսկ

³⁵Տե՛ս **Hekster O., Kaizer T.**, *Frontiers in the Roman World*, Leiden, 2011, p. 156.

³⁶Տե՛ս **Չալչեան Մ.**, *Պատմություն հայոց. Ի սկզբանէ՝ աշխարհի մինչև ցամ տն .1784*, հատոր Ա, Վենետիկ, 1874, էջ 222:

³⁷Տե՛ս **Վարդիկի Ա.**, *Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեաններն. Ազգաբնակչոսի եւ Մ. Խորենացոյ համեմատ*, (թարգմ Տաշեան Հ. Յ.), Վիեննա, 1899, էջ 39:

³⁸**Մովսես Խորենացի**, *Պատմություն Հայոց*, էջ 127:

³⁹Տե՛ս **Մուշեղյան Խ.**, *Հայոց պատմության դրամագիտականը*, Երևան, 1997, էջ 21:

⁴⁰Տե՛ս **Thonemann P.**, *Attalid Asia Minor. Money, International Relations and State*, Oxford, 2013, page 8.

քրմական կարևորագույն տոհմերից հետ վերցնում նրանց պատկանող տարածքները⁴¹:

Տիգրանի Բ-ն առաջինն էր Արտաշեսյան արքաներից, որն իրեն հռչակեց աստված⁴², ինչի մասին վկայում է նաև Հուստինոսը: Տիգրան Բ-ի դրամների վրա գրված է եղել թե՛ «աստված»⁴³, ինչը հելլենիստական աշխարհում նշանակում էր, որ տվյալ արքան իր կենդանության օրոք աստվածացվել է⁴⁴: Տիգրան Բ-ի պատվատիտղոսները և կրոնական կյանքում ձեռք բերած դիրքն անցնում են իր սերունդներին: Տիգրանյան թագն ինքնին հուշում էր, որ այն պատրաստված էր կրոնական գաղափարով և վերաբաղվածություն էր Միհրի թագի⁴⁵: Արտաշեսյան թագի կենտրոնում արեգակն էր պատկերված, իսկ դրա շուրջը արեգակին նայող, սակայն հակառակ կանգնած երկու արծիվներ: Դեռևս Վանի թագավորության շրջանում գոյություն ունեւ [՝]Arsibidini աստվածություն, որի դիցանունը նշանակում էր «արծիվ աստված»: Այդ աստվածությունը կապված էր գերագույն աստծու հետ և հանդես էր գալիս որպես նրա լրատար և երկնքի ու երկրի միջնորդ⁴⁶: Հետաքրքրական է, որ Նեմրոթ լեռան սրբավայրում պաշտվող գլխավոր աստվածների արձանների հետ մեկտեղ կար նաև արծվի հսկա արձան: 1973-1975 թթ. պեղումների արդյունքում Արտաշատից ևս գտնվել են արծվի մետաղյա արձանիկներ, հայտնի են նաև արծվազարդ մեդալիոններ⁴⁷: Արծիվը ավելի ուշ հանդիսացել է երկնքի ու արևի աստվածության խորհրդանիշ⁴⁸: Իսկ կենտրոնում պատկերված արևը, ըստ երևույթին, խորհրդանշում էր հենց արևի աստված Միհրին⁴⁹: Այս առումով հետաքրքրական նյութ է հանդիսանում Մովսես Խորենացու հիշատակած Ռշտունյաց նահապետի երդումը. «Երդնու նմա յարեգակն և ի լուսին և յամենայն պաշտամունս իւրեանց երկնայինս և երկրայինս, և յարև Արտաշէգի և Տիգրանայ»⁵⁰: Ըստ երևույթին, հայ ժողովրդի մեջ տարածված երդման նման ձևը նախապես վերաբերվել է հայոց արքային, որը հանդիսացել է դրա մարմնացումը: Արքայի անունը բարձրացվել է պաշտվող աստվածների անվան հետ նույն հարթության վրա և համարվել երկրի վրա եղող ամենասրբազան իրողություններից մեկը, որի միջոցով կատարվել է ամենամիլիարական երդումը: Վերլուծելով նշյալ իրողությունները՝ տեսնում ենք, որ արքայի արևը հանդիսանում էր ժամանակի հասարակության կոսմոլոգիական հայացք-

⁴¹Տե՛ս Մանանդյան Հ., *Երկեր*, հատոր Դ, Երևան 1981, էջ 454:

⁴²Տե՛ս Աղենց Ն., *Երկեր*, հատոր Դ, Երևան, 2009, էջ 503:

⁴³Տե՛ս Սարգսյան Գ. Խ., *Հայաստանի պետական կարգը հելլենիստական դարաշրջանում*, էջ 670:

⁴⁴Տե՛ս Կրկյաշարյան Ս., *Հայոց արքայի տիտղոսաշարի մասին*, ԼՀԳ, թ. 9, Երևան, 1982, էջ 49:

⁴⁵Տե՛ս Հացունի Վ., *Պատմություն հայ տարագին*, Վենետիկ, 1923, էջ 69: Դեմոյան Հ., *Հայկական ազգային խորհրդանիշներ. Զինանշաններ, դրոշներ, պարզներ*, Երևան, 2012, էջ 41:

⁴⁶Տե՛ս Հմայակյան Մ. Գ., *Վանի թագավորության պետական կրոնը*, Երևան, 1990, էջ 58:

⁴⁷Տե՛ս Խաչատրյան Ժ., *Հայաստանի Անտիկ շրջանի մեդալիոնները (մ. թ. ա. II-մ. թ. I դդ.)*, Հ ՄԱՀ ԳԱ, ԼՀԳ, թ. 5, Երևան, 1978, էջ 50:

⁴⁸Տե՛ս Խաչատրյան Ժ., *Արտաշատի VII բլրի 1973-1975 թթ. պեղումների արդյունքները*, ԼՀԳ, թ. 8, Երևան, 1978, էջ 67:

⁴⁹Տե՛ս Տեր Դեոնդեան Հ., *Արտաշեսյան Արքայատոհմի Թագերը և Անոն Ծագումը*, Վիեննա, 1989, էջ 22: Հացունի Վ., *Հայ դրոշները պատմության մեջ*, Վենետիկ, 1930, էջ 29:

⁵⁰Մովսես Խորենացի, *Պատմություն Հայոց*, էջ 134:

ների կենտրոնը և պետականության հիմքը, ինչից կյանք ու կանոնականություն էր հաղորդվում ստեղծված իրականությանը: Թագի արծիվներն էլ նշանակում էին, որ երկրի գլուխը հանդիսացող արքան միջնորդն էր երկնքի և ժողովրդի միջև, ինչպես նաև գերագույն իմաստության փոխանցողն ու գործադրողը:

Արտաշեսյան արքաները ոչ միայն շեշտում էին իրենց կապը Միհրի հետ, այլև նրան համարում էին իրենց հովանավոր աստվածը⁵¹: Արտավազդ Բ-ը հանդես էր գալիս որպես Միհր արեգակի երկրային մարմնավորում, և նրա պաշտամունքը միացված էր Միհրի պաշտամունքին⁵²: Բնքնին Արտավազդ անունը նշանակում էր հաստատուն արդարություն⁵³ ու «հրամեծար»⁵⁴ և, հավանաբար, ինքն էլ, Կոմմագենեի հայոց արքաների նմանողությամբ կատարում էր հրեղեն էության ունեցող Միհրի⁵⁵ քրմական գործառույթները: Նրա դրամի ետևում պատկերված էր անտիկ շրջանում տարածված արևակառքի, այսինքն՝ Միհրի պատկերումը,⁵⁶ իսկ անվան և արքայից արքա պատվատիտոսի հետ նշվում էր նաև «աստվածային»⁵⁷: Հայտնի է, որ Արտավազդ Բ-ը ստացել էր իր ժամանակի աշխարհի լավագույն հելլենիստական կրթությունը և հունարեն լեզվով գրել է ստեղծագործություններ: Այդ, ինչպես նաև արքայագուններից ավագը չլինելու հանգամանքը, պատճառ են հանդիսացել որոշ մասնագետների այն կարծիքի համար, որ նա նախապես պատրաստվել է քրմապետության պաշտոնը ստանձնելուն, սակայն մյուս արքայորդիների՝ Տիգրան Բ-ի դեմ դուրս գալու պատճառով⁵⁸ գահին է բազմել Արտավազդ Բ-ը:

Թեպետև Արտավազդ Բ-ին հաջորդող Արտաշեսյան մյուս գահակալների դրամների վրա հանդիպում են նույն թեօս «աստված» կոչումը⁵⁹, սակայն այն արդեն չունի այն դերը, որը կար Տիգրան Բ-ի կամ Արտավազդ Բ-ի ժամանակ: Մինչև Հռոմեական ազդեցության շրջանը գահակալած Արտաշեսյան արքաներն իրենց դրամների վրա պատկերվում էին ավելի իդեալականացված, աստվածակերպ պատկերային ոճով, իսկ դրանից հետո ավելի շեշտադրվում է ռեալիստական ոճը⁶⁰: Հռոմեական կայսրությունը՝ ելնելով իր ծավալապաշտական ծրագրերից՝ ամեն կերպ փորձում էր Մեծ Հայքում թուլացնել թագավորական իշխանությունը և քայքայել դրա գաղափար-

⁵¹Տե՛ս **Тревел К. В.**, *Очерки по истории культуры древней Армении. (II в. до н. э.-IV в. н. э.)*, Москва, 1953, с. 94.

⁵²Տե՛ս **Մարգարյան Ե.**, *Միհրականությունը Հին աշխարհի քաղաքական և կրոնահոգևոր համակարգում. Կոմմագենե, Հայաստան, Հռոմ*, Երևան, 2014, էջ 142:

⁵³Տե՛ս **Աճառյան Հ.**, *Հայոց անձնանունների բառարան*, Երևան, 1942, էջ 310:

⁵⁴Տե՛ս **Ավդալբեգյան Թ.**, *Հայագիտական հետազոտություններ*, Երևան, 1969, էջ 37:

⁵⁵Տե՛ս **Գրիգորյան Գ.**, *Փոքր Միհրի կերպարի մի քանի գծերը*, Հ Մ Մ Ռ Գ Մ, Տեղեկագիր, թ. 10, Երևան, 1957, էջ 63:

⁵⁶Տե՛ս **Աղապյան Ա., Հակոբյան Հ.**, *Հայ արվեստի պատմություն. Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը*, Երևան, 2009, էջ 45:

⁵⁷Տե՛ս **Վարդանյան Ռ.**, *Արտավազդ II-ի դրամները*, Երևան, 2004, էջ 44:

⁵⁸Տե՛ս **Саркисян Г. Х.**, *Свидетельство позднеавиловской клинописной хроники об Армении времени Тиграна II*, ՊԲՀ, թ. 1, Երևան, 1991, с.49.

⁵⁹Տե՛ս **Մուշեղյան Խ. Ա.**, *Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում (մ. թ. ա . V դ. -մ թ XIV դ.)*, Երևան, 1983, էջ 57-61

⁶⁰Տե՛ս **Мусегян Х.**, *Портреты Армянских царей эпохи эллинизма*, Ереван, 1978, с. 9.

ВЗАИМООТНОШЕНИЕ ДУХОВНОЙ И МИРСКОЙ ВЛАСТИ В ЦАРСТВЕ ВЕЛИКОЙ АРМЕНИИ ПРИ ДИНАСТИИ АРТАШЕСЯНОВ- АЙКАРАМ АКОПЯН- В статье в свете эллинистического воздействия изучается взаимоотношение духовной и мирской власти в II-I веках до нашей эры в царстве Великой Армении. В преобразовавшемся новом государственном аппарате большая роль отводилась данному взаимоотношению, так как оно было в состоянии, используя внешние воздействия, развивать обычаи, принадлежащие истинному армянскому этносу, что в свою очередь еще больше укрепило самостоятельность государственности Арташесянов.

Изображается различающаяся от закономерности общ исторического постепенного развития сущность данных взаимоотношений. Изучаются усилия, направленные на абсолютизацию царской власти со времен вступления на престол Арташеса I в соответствии с духом времени, а также их последствия на вышеупомянутые взаимоотношения. Кульминационной точкой этого процесса становится обожествление живущего короля. Представляется его значение с точки зрения государственной идеологии, также причины и роль, связанные с уровнем государственной и военной мощи.

Ключевые слова: эллинистическая, монарх, политеизм, верховный жрец, династия, королевский родовой культ, культовый центр, центральная королевская власть, обожествление живого короля, государственная идеология.

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE SPIRITUAL AND SECULAR AUTHORITIES IN THE KINGDOM OF GREAT ARMENIA DURING ARTAXIAD DYNASTY REIGN- НАЙКАРАМ НАКОВЯН- The article examines the importance of the relationship between spiritual and secular authorities in Artaxiad dynasty during II-I centuries. In reshaped new state system an important role was given to those relations because they were using external influences, to develop the traditions of the Armenian ethnicity itself which in turn reinforced the independence of the Artaxiad state.

It shows a general gradual historical development of these relations in nature different from the norms. Efforts to Absolve the Royal Authority Relevant to the Spirit of the Time Starting from the Reign of Artaxias I and its consequences in the mentioned relationship. The deification of the living king becomes the pinnacle of this process. Its significance in terms of state ideology is presented as well as the causes and role depending on the degree of political and military might

Key words: Hellenistic, monarch, polytheism, high priest, dynasty, royal ancestor worship, a cult centre, central royal authority, deification of the living king, state ideology.